

1964, Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, Istanbul 1971-1972; Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, Cambridge 1985; *TA*, s.v. "Gülhâne Hattı", *TDVİA*, s.v. "Kabakçı İsyanı" (by Kemal Beydilli); Recep Usta, *Tevfik Fikret, haalî, san'at ve eserleri*, Istanbul 1986; Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*. tr. Babür Kuzucu, Istanbul 1986-1987; Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*, tr. Babür Kuzucu, Istanbul 1986-1987; Çetin Yetkin, *Türk halk hareketleri ve devrimler*, Istanbul 1974.

/ رحیم رئیس‌نیا /

تنظیمات، ادبیات - ادبیات جدید؛ ترکی، زبان و ادبیات

تنظیم خانواده - رشد جمعیت

تنقیح‌المقال (عنوان مشهور تنقیح‌المقال فی احوال الرجال یا تنقیح‌المقال فی علم الرجال)، اثری جامع در علم رجال به عربی، تألیف شیخ عبدالله مامقانی^۱، عالم و فقیه امامی قرن سیزدهم و چهاردهم. این کتاب را گسترده‌ترین کتاب رجالی شیعه امامیه (فضلی، ص ۵۹) و بلکه مفصل‌ترین اثر در علم رجال دانسته‌اند (آقابزرگ طهرانی، ج ۴، ص ۴۶۶).

تنقیح‌المقال شامل مقدمه، متن اصلی و خاتمه است. مقدمه، که دارای چهار مقام است، مشتمل است بر تعریف و بیان موضوع و جایگاه علم رجال و سی فایده از اصول و قواعد این علم. خاتمه نیز شامل ده بخش در همین اصول و قواعد است. متن اصلی به چهار فصل اسماء، القاب، کنیه‌ها و نامهای زنان، روایان به ترتیب الفبا و با شماره ذکر شده‌اند. پس از ذکر نام هر راوی، ضبط و تلفظ صحیح نام، به همراه نسب و همچنین آرا و اقوال رجالی موجود دربارهٔ راوی و در صورت نیاز تمیز وی از نامهای مشابه و مشترک عرضه گردیده و در نهایت نتیجه‌گیری شده است.

در این کتاب، شرح حال صحابه و تابعین و اصحاب ائمه علیهم‌السلام و دیگر راویان تا قرن چهارم، و اندکی از عالمان حدیث و مشایخ اجازه و مؤلفان مشهور در زمینه علم رجال درج شده است (آقابزرگ طهرانی، همانجا؛ محمدرضا مامقانی، مصاحبه مورخ ۱۳۸۱/۲/۳). تعلیقات مؤلف در حواشی کتاب و نیز بخش «خاتمه‌الخاتمه»، شامل استراکات رجالی

برد و با رجال تنظیمات آشنایی داشت و حتی مدتی به استخدام دولت عثمانی در آمد (- رئیس‌نیا، ج ۱، ص ۲۰۴-۲۱۱)، تحت تأثیر اصلاحات دوره تنظیمات بود و نامگذاری برخی از رسالاتش، چون کتابچه غیبی، یا، دفتر تنظیمات و تنظیم لشکر و مجلس اداره، یا، انتظام لشکر و مجلس تنظیمات، نشان‌دهنده این اثرپذیری است (- ملک، ۱۳۲۷ ش).

منابع: فریدون آدمیت، امیرکبیر و ایران، تهران ۱۳۵۴ ش؛ همو، اندیشه ترقی و حکومت قانون: عصر سپهسالار، تهران ۱۳۵۶ ش؛ عبدالهادی حائری، «امپراتوری عثمانی و دورویه تمدن یوروزاوی غرب»، ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال ۱۸، ش ۲ (تابستان ۱۳۶۴)؛ رحیم رئیس‌نیا، ایران و عثمانی در آستانه قرن بیستم، تبریز ۱۳۷۴ ش؛ حسین بن نبی‌خان سپهسالار، حکومت سایدها: اسناد محرمانه و سیاسی میرزا حسین‌خان سپهسالار، چاپ محمدرضا عباسی، تهران ۱۳۷۲ ش؛ لئون لاموش، تاریخ ترکیه، ترجمه سعید نفیسی، تهران ۱۳۱۶ ش؛ ملک، مجموعه آثار میرزا ملک‌خان، قسمت ۱، چاپ محمد محیط طباطبائی، تهران ۱۳۲۷ ش؛

Ahmed Ağaoğlu, *İran inkılabı*, Istanbul: Cem, [n.d.]; Sina Akşin, "Siyasal tarih", in *Türkiye tarihi*, vol.3, ed. Sina Akşin, Istanbul 1990; Doğan Avcıoğlu, *Türkiyenin düzeni*, vol.1, Istanbul 1990; Kemal Beydilli, "From Küçük Kaynarca to the collapse", in *History of the Ottoman state, society & civilisation*, vol.1, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 2001; İsmail Cem, *Türkiyede geri Kalmışlığın tarihi*, Istanbul 1970; *EF*¹, s.v. "Tanzîmât" (by J. H. Kramers); *EF*², s.v. "Tanzîmât" (by R. H. Davison); Suraiya Faroghi, *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam*, tr. Elif Kılıç, Istanbul 1997; Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Graz 1963; *LA*, s.vv. "Cevdet Paşa" (by Âli Ölmecoğlu), "Mahmud II" (by Enver Ziya Karal), "Nizâm-ı cedîd" (by M. Tayyib Gökbilgin), "Reşid Paşa" (byERCÜMEND Kuran), "Tanzîmât" (by A. Cevad Eren); Emre Kongar, *Türkiyenin toplumsal yapısı*, Istanbul 1976; Bernard Lewis, *The emergence of modern Turkey*, 3rd ed. New York 2002; *Meydan Larousse*, Istanbul 1970-1981; Rauf Mutluay, *Tanzîmât ve servetifünunı edebiyat*, Istanbul 1988; İlber Ortaylı, *Tanzimat devrinde Osmanlı mahallî idareleri (1840-1880)*, Ankara 2000; *The Oxford encyclopedia of the modern Islamic world*, ed. John L. Esposito, New York 1995, s.v. "Tanzimat" (by Şerif Mardin); Yılmaz Öztuna, *Türkiye tarihi*, vol.11, Istanbul

وی بر کتاب است. تعداد رجال ذکر شده در کتاب، مجموعاً به ۱۶۳۰۷ تن می‌رسد که از این تعداد، ۱۳۲۸ تن ثقة، ۱۶۶۵ تن حسن، ۴۶ تن موثق و بقیه ضعیف، مجهول یا مهمل معرفی شده‌اند (عبدالله مامقانی، ج ۱، بخش ۱، ص ۱۶۹، ۱۷۱). از ویژگیهای مهم این اثر، وجود فهرستی با عنوان «نتائج التنقیح فی تمییز السقیم من الصحیح» در ابتدای کتاب است. این فهرست مفصل در بردارنده اوصاف راویان (ثقة، حسن، موثق، مجهول، مهمل و موارد خاص) در مقابل نام هر راوی است و در حکم چکیده آرای مؤلف در مورد رجال مذکور در کتاب است. ترتیب الفبایی فهرست و تطابق شماره‌گذاری آن با متن اصلی، برکارآمدی آن در مراجعات سریع افزوده است (عبدالله مامقانی، ج ۱، بخش ۱، ص ۴ به بعد).

از نکات شایان توجه این کتاب، گستردگی و جامعیت آن با توجه به مدت کوتاه تألیف و تصحیح و چاپ است، تا آنجا که این امر را خرق عادت و از تأییدات خاص الاهی بر شمرده‌اند (آقابزرگ طهرانی، همانجا؛ نیز ع عبد الله مامقانی، ج ۱، بخش ۱، ص ۲). مامقانی تألیف این آخرین اثر خود را در نیمه مرداد ۱۳۰۸ آغاز نمود و تا هنگام وفات (۱۳۱۱ ش) با عشق و علاقه فراوان، همه وقت خود را صرف این کار ساخت و در مهر ۱۳۱۰ نگارش و بازبینی آن را به پایان رساند. بخشی از این مجموعه، با توجه به تاریخهای مذکور در صفحه عنوان و خاتمه مجلدات چاپ سنگی، در زمان حیات مؤلف و تحت نظارت وی چاپ شد و قسمتی دیگر پس از درگذشت او منتشر گردید (قس آقابزرگ طهرانی، همانجا). مؤلف در این مدت کوتاه، به اهم کتب رجال و شرح‌حاله‌های معتبر شیعه مراجعه نموده، آرا و اقوال علمای قدیم و جدید را آورده و به تعبیر خود، اهل تحقیق را از مراجعه به کتب پیشین بی‌نیاز ساخته است. همچنین از کتب رجال اهل سنت، بویژه *أسد الغابة فی معرفة الصحابة*، بهره برده است (برای آگاهی از فهرست منابع ع عبد الله مامقانی، ج ۱، بخش ۱، ص ۲).

برخی از صاحب‌نظران این اثر را ستوده‌اند (حرزالدین، ج ۲، ص ۲۱؛ آل‌محبوبه، ج ۳، ص ۲۵۷؛ آقابزرگ طهرانی، همانجا). برخی نیز از آن انتقاد کرده‌اند؛ امین (ج ۱، ص ۲۱۱) با وجود بر شمردن این کتاب در میان *مآخذ اعیان الشیعة*، آن را پر اشتباه معرفی کرده و آقابزرگ طهرانی (همانجا) در کنار ستایش از این اثر و مؤلف آن، آن را نیازمند تنقیح و بازنگری دانسته است. محمدتقی شوشتری (متوفی ۱۳۷۴ ش)، با آنکه این کتاب را بهترین و متقن‌ترین تألیف رجالی از نظر جامعیت و گردآوری اقوال رجالیان بر شمرده، بیش از

دیگران از آن انتقاد کرده است (ع تستری، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۹-۱۲). وی ابتدا نقدها و تعلیقات خود را در حاشیه نسخهای از این کتاب که در اختیارش بود، یادداشت می‌کرد، سپس آنها را مستقلاً نگاشت که به *قاموس الرجال*^۱ شهرت یافت و با همین عنوان به چاپ رسید (همو، ۱۳۶۴ ش، ص ۴). گفتنی است برخی با وجود همه ارزشهای *قاموس الرجال*، بر لحن تند و بعضی عبارات نامناسب این کتاب خرده گرفته و آن را نقطه ضعف این اثر بر شمرده‌اند (قاضی طباطبائی، ص ۴۳۵؛ شبیری زنجانی، ص ۱۳).

تنقیح المقال، به همراه فهرست «نتائج التنقیح فی تمییز السقیم من الصحیح» و کتاب *مقیاس الهدایة فی علم الدرایة*، اثر دیگر مؤلف، مجموعاً در سه جلد رحلی، در نجف چاپ سنگی شد. چاپ جدید این کتاب با استدراک و تعلیقات فرزند مؤلف، محیی‌الدین مامقانی از ۱۴۲۳ در قم آغاز و برخی مجلدات آن چاپ شده است.

منابع: آقابزرگ طهرانی؛ جعفر بن باقر آل‌محبوبه، *ماضی التّجف و حاضرها*، بیروت ۱۴۰۶/۱۹۸۶؛ امین؛ محمدتقی تستری، «آیت‌الله علامه حاج شیخ محمدتقی شیخ (شوشتری): رجال عظیم معاصر» (مصاحبه)، *کیهان فرهنگی*، سال ۲، ش ۱ (فروردین ۱۳۶۴)؛ همو، *قاموس الرجال*، قم ۱۴۱۰؛ محمد حرزالدین، *معارف الرجال فی تراجم العلماء والادباء*، قم ۱۴۰۵؛ موسی شبیری زنجانی، «قاموس الرجال و صاحب آن» (مصاحبه)، *کیهان فرهنگی*، سال ۲، ش ۱ (فروردین ۱۳۶۴)؛ عبدالهادی فضلی، *اصول علم الرجال*، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۴؛ محمدعلی قاضی طباطبائی، تحقیق در باره روز اربعین حضرت سیدالشهداء علیه الاف التحية والثناء، تبریز ۱۳۵۲ ش؛ عبدالله مامقانی، *تنقیح المقال فی علم الرجال*، چاپ سنگی نجف ۱۳۲۹-۱۳۵۲.

/ علی ملکی میانجی /

تنقیح المناظر، کتاب مهمی در نورشناسی از کمال‌الدین فارسی^۲ (متوفی ۷۱۸) به عربی. عنوان کامل آن *تنقیح المناظر لذوی الابصار والبصائر* است که در آن به مباحث رؤیت و نورشناسی پرداخته شده و از مهمترین آثار علمی جهان اسلام به شمار می‌آید. این کتاب تنقیح و تفسیری بر کتاب *المناظر* ابن هیثم^۳، در هفت مقاله و با همان عنوانهاست (کمال‌الدین فارسی، ج ۱، ص ۸؛ قس ابن‌هیثم، ۱۴۰۴، مقدمه ص ۳۴-۳۵، ۱۳-۱۱، ۱۳-۱۱؛ زندگینامه علمی دانشوران^۱، ذیل «کمال‌الدین فارسی»). کمال‌الدین در این هفت مقاله به ترتیب مباحثی چون رؤیت و نور، ادراک، خطاهای بصری، انعکاس